

Վարրիէրի աւարկութիւնները Խորենացու նկատմամբ ոյժ ունեն. այստեղ այդ ոյժը կորցնում են:

Սակայն իմ գրութիւնը շատ աւելի երկար եղաւ քան ես անելու մտադիր էի. և աւելի բաներ ստիպուած եղայ ասելու քան գուցէ իմ թերի ծանօթութիւնների վերայ հիմնուած իրաւունք ունէի. Յոյս ունիմ ընթերցողը, ամենից առաջ իմ մեծարգոյ ուսուցիչ Պ. Վարրիէր սխալ չի բացատրի վարմունքս և ներողամիտ կգտնուի: *

ԿԱՐԱՊԵՏ Ս. Տ. ՄԿԻՏԵԱՆ.

6/18 Ապրիլ 1894.
ՄԱՐԲՈՒՐԳ.

* Յ. Գ. Ի գէպ. աչքի առաջ ունենալով որ հայր Կիւտ ք. Աղանեան իւր ձեռնարկած մեծայարգ աշխատութեան՝ Սիմէօն կաթողիկոսի պատմութեան համար անշուշտ ամեն կողմից ազդիւրներ է որոնում՝ թոյլ եմ տալիս ինձ Արժ. Հօր ուշադրութիւնը հրաւիրել Իերլինի արքունական մատենադարանում գտնուած քարոզների մի ժողովածուի վերայ, որի հեղինակն է Սիմէօն վարդապետ Երևանացի. Այնտեղի հայերէն ձեռագրերի ցուցակը կազմող Պ. Քարամեան շնորհակալութեամբ «վարդապետ» բառին կից «Երև.» մասնիկը՝ կարդացել է միայն յաջորդ տողի վերայ անցրած «անեցի»-ն և այդպէս էլ գրքի հեղինակ նշանակել ցուցակի մէջ՝ «Սիմէօն վ. Անեցի»-ն. Պ. Քարամեան նոյն գրուածքի ընթացքում երկրորդ անգամ հանդիպելով «Սիմէօն վ. Երևանցի» անունի, փոխանակ դառնալու առաջինի հետ համեմատելու, մանաւանդ որ 18-րդ դարի մի հեղինակ «Անեցի» լինել չէր կարող՝ այս «երկրորդ» ընթերցուածքը սխալ է համարել. — Ինչ և իցէ այս ձեռագիրը ինչպէս ինձ երևաց արտագրութիւն չէ, այլ նոյն իսկ հեղինակի գրածը, այնպէս որ գուցէ նա միակ օրինակ լինի. իսկ իւր պարունակած մանաւանդ 2 քարոզները՝ միւսոն օրհնութեան և ս. Էջմիածնի տօնի առթիւ, բացի հստորական արժանիքից իրենց մէջ արծարծուած զաղափարների համար պատմական նշանակութիւն ունին և անշուշտ Սիմէօն կաթ. ի գործը պիտի լինին. Իժարադարար ես այն ժամանակ խիստ զբաղուած լինելով՝ այդ քարոզները օրինակիչ չկարողացայ, բայց այդ դժուար չէ ի հարկէ անել տալ:

Այլ և մեր ձեմարանական եղբայր Քուշմանեանի համար, որ «Արձագանքի» միջոցով յայտնել էր, թէ ուստեարենի քերականութիւն է պատրաստում՝ կարող եմ հետեւեալը նկատել. Փարիզի Աղգ. մատենադարանի Suppl. Armen. 66 ձեռագիրը ներկայացնում է մի «համառոտութիւն հայկական քերականութեան Առեաց լեզուի» արարեալ ի Վարապետ

՝ զպրէ Ղահրամանեան Ա. Թանգիլեանց Գաշրուլաղցոյ. 1848 ամի, որից այնտեղի օրինակը «եռ օրինակել ի Թիֆլիզ քաղաքի ի վանք անուանեալ եկեղեցւոջ վիճակաւոր առաջնորդն Պրուսայու Գէորգ սրբ. և ուսումնասէր արքեպ. Կ. Պօլսեցի» 1842 թ., Գուցէ ուրեմն Քուշմանեանը այս տեղեկութիւնից օգտուելով կ'աշխուղեցնէ գտնել ընագիրը և այդպիսով իւր գործը աւելի կ'թեթեւացնէ. 1865.

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Ք *

ախրնթաց յօդուածներիցս մէկում (§ 8) արդէն դէպք ունեցայ Խորենացու ինձ ի մօտոյ յայանի ձեռագրերի դասաւորութեան մի թերթե փորձ անելու: Այնտեղում արդէն նկատեցի, որ Ա դասը երեք որոշ ստորաբաժանում ունի, մինչդեռ Բ դասը—և ոչ մի: Երկար և մանրազննին դիտողութիւնները ինձ համոզեցին, որ Ա դասի ստորաբաժանումները՝ խառն ի խառն, անկանոն և անկերպարան շեղումներ չեն, այլ առանձին առանձին խմբեր են, միմեանցից շատ անջատ՝ և որոշ կերպով սահմանաւորուած: Այս իսկ հիման վրայ այդ ստորաբաժանումները՝ աւելի պարզութեան համար՝ այսուհետև անուանելու եմ Ա, Բ, Գ, Դ խումբ, իսկ Բ դասը—Գ խումբ:

Այսպիսով իմ ձեռքում եղած 17 ձեռագրերը + Սանահնի օրինակը (ձեռքի տակ ունիմ Մատի հրատ. բաղդատութիւնը և ոչ թէ բուն ձեռագիրը) + Վարինեանցի 2 օրինակների բաղդատութիւնը = ընդ ամենը 20 օրինակ՝ կազմում են իմ դասաւորութեան, այն է՝ Ա, Բ, Գ, Դ չորս խմբերի հիմունքը: Խոր

*. Տես նախընթաց համարը.

բննացու՝ թէև յաճախ ընդհատուողը բայց երկարատև՝ ուսումնասիրութիւնից ձեռք բերած հետեւանքներիցս ամենազլխաւորն և ամենակարեւորը համարուեմք ձեռագրերի այս դասաւորութիւնը: Մինչև այժմս իմ և ուրիշների արած մասնական փորձերը վերականգնելու համար Խոր. բնագրի այս կամ այն հատուածը կամ բառը նմանուեմն մութ սենեակում խարխարելուն, որովհետև չունէինք իշխու զնահատութեան մի որ և է հաստատուն չափ այս կամ այն ընթերցուածի արժանաւորութիւնը կշռելու, այս կամ այն վարիանտը ընտրելու կամ խոտելու համար: Այժմս խնդիրը բոլորովին փոխուած է: Ի՞նչ կէտերը որոնք այս կամ այն պատճառով դրաւել էին ուշադրութիւնս և ուսումնասիրութեան նիւթ դարձել՝ այժմս նորից աչքից անցնելով այս չորս խմբերի տուած ընթերցուածների բազմաթիւ համար համոզուում եմ որ իսկապէս մթնում էինք խարխարել, թէև զհատորութիւններիցս շատերը արդարանում են:

Առաջիկայ տարին—1895-ին—լրանում է Խոր. Պատմութեան առաջին հրատարակութեան 200-ամեակը: Այս երկու դարի ընթացքում բնագիրը անընդհատ ուսումնասիրութեանց նիւթ է եղել մի բան որին չէ արժանացել և ոչ մի հայ գրեւածք, ոչ նոյն իսկ Ս. Գրքի թարգմանութիւնը: Սակայն շատ և շատ հեռու ենք քիչ թէ շատ ձշտուած քննադատական բնագիր ունենալուց: Եւ այդ լոկ այն պատճառով, որ չենք ունեցել հաստատուն հիմք, որի վրայ շինուած լինէին մեր ուսումնասիրութիւնները: Այդ հաստատուն և անհրաժեշտ հիմքը զուտաւ բնագիր ստանալու՝ բազմաթիւ ձեռագրերի դասաւորութիւնն է և խմբերի ճիշտ որոշումը, եթէ մի այն այս ինձ յաջողուել է:

Պէտք է ցաւելով նկատել որ մեր հին մատենագրութեան և ոչ մի արդիւնքը մինչև օրս չունի այդպիսի քննադատական բնագիր, յայտնի ձեռագրերի դասաւորութեան վրայ հիմնուած, ուստի և չունինք և ոչ մի երես

հին մատենագրութիւնից, որի ձշտութեանը կարելի լինէր երաշխաւորել: Այս իսկ պատճառով և ամեն մի տեսակ հետազոտութիւն, թէ պատմական և թէ զիտութեան այլ ճիւղերի վերաբերեալ հիմնուած մեր պատմական պատգարի վրայ, շատ խախտու է և պիտի կորցնէ շատ անգամ իւր հիմքը: Իսկ թէ ի՞նչ պատճառով մինչև օրս լուրջ կերպով չէ ձեռնարկուել քննադատական բնագրերի պատրաստութեանը՝ այդ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է: Մեր բանասէրներից և ուսուցիչներից ամենամեծ մասը դեռ մինչև օրս էլ լուչեն ըմբռնել այդ բանի անհրաժեշտութիւնը և առաջնակարգ կարեւորութիւնը և իրենց հետազոտութիւններն ու ուսումնասիրութիւնները հիմնում են այս կամ այն անխնամ հրատարակութեան վրայ, առանց նեղութիւն քաշելու երկար բարակ ձեռագրերի մէջ թարթափելու: Միւս կողմից՝ ձեռագրերը կամ ցրուած են եղել (և են), և կամ այնպիսի կեղծոյններում են գտնուում, որոնք դիւրամատչելի չեն զիանական բանասէրներին:

Այժմս մեր այս դասաւորութեան խմբերի հիմք են կազմել ինչպէս ստացինք, 20 ձեռագիր, որոնցից երկուսը ինձ ծանօթ են այն չափով, ինչ չափով որ նրանց ընթերցուածները հրատարակուած են Արեւնեանցի բաղդատութեան մէջ: Բացի այս 20-ից աչքի առաջ եմ ունեցել Վենետիկի 1843—65-ի հրատարակութեան 6 ձեռագրերի ընթերցուածները՝ հրատարակուածի չափով, ուստի և առանց զիտնալու թէ ի՞նչ ընթերցուած՝ ի՞նչ ձեռագրից է: Սրանց վրայ պէտք է աւելացնել Վանանդեցու հրատարակութիւնը, Վէյպցիզի դրաւարանի 1696-ին գրուած օրինակը, որ Բաւումգարանների տեսլով Վանանդեցու օրինակի տեսակիցն է, և վերջապէս պ. Մառի նկարագրած մի ուրիշ ձեռագիր, որ յար և նման է Սանահնի օրինակին (Հայկակ. Չեռագր. ժեմ. Արևել. լեզ. Պրդ. № 1, տես Հանդէս Ամսօր. 1892, եր. 45): Ընդ ամենը ուրեմն 29 ձեռագիր, որոնց ընթերցուածները մասամբ ծանօթ են հրատարակութեամբ:

և աւելի մեծ մասամբ ծանօթ են միայն ինձ՝ համախմբած ձեռագրերիցս: Եւ, ահա՛ զբանց վրայ եմ հիմնել իմ խմբերի դասաւորութիւնը:

Կան էլի տասից աւելի ձեռագիր, որոնց մասին հեռուից միայն լսել եմ կամ զանազան հրատարակութեանց մէջ հանդիպել նրանց յիշատակութեանը: Այդ ձեռագրերի ինչ խմբի պատկանելը որոշել ինձ՝ այժմեան հանգամանքներում՝ անհնար է: Կարելի լինի թերեւս ենթադրութիւններ անել, հիմնուելով միմիայն ո՛րի կազմութեան վրայ: Այսպէս, օրինակ, յայտնի է պ. Եղեանցի մօտ գտնուած Խորենացու տիի կազմութիւնը (տես Յառաջ. Ասողկի, հրատ. պ. Մայիսսեանցի):

Վերջապէս չմոռանանք յիշել և այն, որ ինձնից առաջ Խորենացու ձեռագրերի և մասնաւորապէս զանազան հրատարակութեանց քառասունութեան գործով զբաղուող միակ հեղինակն է Ալոլֆ Բաուերմարտներ, (Ueber Das Buch „Die Chrie“, Leipzig, 1886, էր. 482—489, արտատպ. Zeitschrift der Deutschen Morgen. Gesel. Bd. XL.) որը ի մի ամփոփելով Խորենացու Պատմ. քննադատական բնագրի պատրաստութեան համար եղած բոլոր աշխատանքները (մինչև 1886 թիւը), թէ Վենետիկում և թէ ուրիշ տեղեր կատարուած (—անհրաժեշտ տեղեկութիւններ քննադատ. բնագրի պատմութեան համար), դայիս է այն հետեանքին, որ հակադրուած է Վենետիկի լաւագոյն (1843) և Ամստերդամի նախընծայ հրատարակութիւնը: Այս վերջինին դասակից է գնում Կարենեանցի Բ. օրինակը և Լէյպցիգիինը: Այս ձեռագրերի խումբը անուանում է Բաուերմարտներ «ընդմիջարկեալ դաս», մինչդեռ Վենետիկեան ձեռագրերը՝ «ոչ—ընդմիջարկեալ» և բոլոր առաւելութիւնները տալիս է անկարծիք «ոչ—ընդմիջարկեալ» խումբին: Թէ՛ Թուրնաս Վանանդեցու օրինակը ունի ընդմիջարկութիւններ՝ հաւանականաբար նոյն իսկ հրատարակչի զբից, այդ անկասկած է (օրին. Մարաց թագաւորների ցանկը և ին.

տես Բաուերմ. էր. 483), բայց թէ այդ կարգի ձեռագրերը (ըստ իմ տրոհման Գի խումբ) ընդհանրապէս «ընդմիջարկեալ» են և բոլորովին խտտելի, այդ մի հարց է, որին իմ հետազօտութիւնները բացասական պատասխան են տալիս (տես նաև «Քննասէր» Բ. Մորայրի): Թէ՛ և՛ թիւրիմացութեան տեղիք չըտալու համար՝ պէտք է ասել, որ Վանանդեցու նախընծան (Editio princ.) ոչ մի դէպքում չէ կարող մի անստղծան ներկայացուցիչ համարուել մի որևէ խմբի: Այդ հրատարակութիւնը (ուրեմն և նրա ձեռագիրը) պատկանում է մեր Գի խմբին և կրելով հանդերձ հրատարակչի զբից մտցրած ուղղադրական և այլ մանր ու խոշոր փոխփոխութիւններ, ունի նաև ակներև հետքեր «ոչէլ խմբի ձեռագրից սրբագրուած լինելուն»: Այսպիսի «բազմաբան» դէպքերը հազուադիւրս չեն, երբ մի խմբի պատկանող ձեռագիր սրբագրուած է մի ուրիշ խմբի ձեռագրով: Այսպիսի պատահարի գեղեցիկ օրինակ կարող է համարուել մեր ձեռագրերից թ. 611-ը, որի սրբագրութիւնները՝ նոյն իսկ իւր բուն զբի ձեռքով՝ գրուած են լուսանցքներում և տողամէջերում: Ընդհանրապէս՝ այն բոլոր դէպքերում՝ երբ փոքր ի շատե տատանութեան տեղիք է երևացել, լաւ եմ համարել հիմնուել զխաւորապէս «նիջապէս» իմ ձեռքումս եղած ձեռագրերի վրայ, իրրև աւելի հաստատուն և վերաստուգութեան ընդունակ նիւթի վրայ:

Ձեռագրերի այս 4 խմբից իւրաքանչիւրը զանազան չափերով, ունին իրենց վատ և լաւ կողմերը, իրենց ուղիղ և աղճատ ընթերցուածները: Շատ անգամ Ա. Բ. Գի խմբերը միանում են ընդդէմ Գի-ի, բայց շատ անգամ էլ Գիան միանում է Գիմի հետ, ընդդէմ Ա. Բի-ի կամ Ա. Գ. Գի ընդդէմ Բի-ի, Բ. Գ. ընդդէմ Ա. Գի-ի և ին. և ին.:

Խմբերի արժանաւորութիւնների և թերութիւնների, այլ և իրար հետ ունեցած աւելի նուրբ յարաբերութեանց մանրամասնութիւնները կորոշուին Խորեն. բնագրի նոր հրատարակութեան մէջ, եթէ այդ կատարելու

Հնարաւորութիւն տրուի ինձ: Այդ հրատարակութեան մէջ ի նկատի կառնուին և մեր բազմութիւ պատմական—կրօնական գրուածքների (տպեալ և անտիպ) մէջ պահուած Խորենացուց կարճ և երկար անթիւ փոխառութիւնները, հարկաւ այն չափով որ չափով որ այդ անհրաժեշտ է մի քննադատական ըստ կարելոյն ձիշտ բնագիր ձեռք բերելու համար:

Առ այժմն բաւականանալք տալով մեր հետազօտութիւնների վրայ հիմնուած խմբերի արոհման ցուցակը, որպէս զի եթէ չյաջողուի մեզ այսչափ զբաղեցնող գործը բոլորովին զբլուխ բերել կամ զոնէ շարունակել՝ ուրիշները զիւրութիւն ունենան մեր արածից օգտուելու և եղածը կատարելագործելու:

Ահա մեր խմբերի ցանկը:

Արաբական թուերը մեր մասնադարանի այժմեան թուահամարներն են ցոյց տալիս: Առաջերի մանրամասն նկարագրութիւնը, տրփերի կազմութիւնը, գրութեան թուականները (տես § 8), զրիշները, տեղը, և ինչ որոնք ունին իրենց երկրորդական նշանակութիւնը խմբերի դասաւորութեան գործում, թողնում եմ՝ սմբողջ բնագրի հրատարակութեանը կցելու համար, եթէ այդ երբ և իցէ, զլուխ գայ: Փակագծուած թուերը սպաղրեալ ցուցակի համարներն են:

ա 249

Ա Խումբ. բ 1661 [1619]
գ Կարինեանցի ա օրինակը (Յ).

ա 248

բ 1663 [1621]

Բ. Խումբ. գ 1668 [1626]
դ Սանահնի օրինակը (=Ներսէս գրիչ).

ե № 1 Հայի. Չեռ. ձեմ. Ար. լեզ. Պրզ.

ա 611

բ 615

գ 1662 [1620]
Գ. Խումբ. գ 1664 [1622]
ե 1666 [1624]
զ 1667 [1625]

ա 616

բ 1665 [1623]

գ 1669 [1627]

դ 1671 [1629]

Գ. Խումբ. ե 1672 [1630]

զ 1686 [1644]

է Վանանդեցու հրատարակ.

ը Կարինեանցի բ օրինակը
(=Լամբրոնացու)

թ Լէյպցիգի օրինակը (ըստ Բաուզարաների):

Այսուհետև մեր հետազօտութեանց մէջ Ա Բ Գ Դ գլխատառերը ցոյց կտան խմբերը, իսկ փոքր տառերը խմբի այս կամ այն ձեռագիրը (օրինակ՝ ԱՊ = թ. 249, ԲՊ = թ. 1668 և ըն.): Ինչպէս արդէն նկատեցինք մի քանի անգամ՝ Վենետիկի ձեռագրերի ընթերցուածները որոշ չին թէ որք ինչ ձեռագրից է, այսպիսի միայն կարելի է ասել, որ նրանք պատկանում են Ա Բ Գ խմբերին: Յայտնի դէպքերում մենք կորոշենք թէ ինչ ընթերցուած (վենետիկեան) ինչ խմբի ձեռագրից միայն կարող է լինել: Պ. Եղեանցի և Արղնիի թ. 211 (§ 8) ձեռագրերը տփի նման կազմութիւն ունին (Խորենացի, Ասողիկ, Լաստիվերացի, Եսեբի Եկեղ. Պատմ. և ըն): Տփի կազմութեամբ նման է սրանց և ԲՊ (=Սանահնի) օրինակը (Խորենացի, Ասողիկ, Լաստիվերու. և Աշխ. Խորեն.), թէև ոչ առաջինների չափ ստուար: Մոյն կազմութիւնն ունի և ԱՊ ձեռագրի տուփը, որից կարելի է եզրակացնել որ պ. Եղեանցի և Արղնիի ձեռագրերը կարող են պատկանել Ա Բ խմբերին, բայց ոչ Գ Դ-ին: Աւելի ճշտելու համար պէտք է զոնէ Գ բնորոշ ընթերցուած ունենալ, և այն ժամանակ՝ նոյն իսկ առանց ձեռագիրը տեսած լինելու՝ կարելի է որոշել նրա խումբը: Այգպիսի բնորոշ

ընթերցուածներէր նմուշներ կտանք հետզհետէ մեր դիտողութեանց մէջ՝ որով խորենացու ձեռագիր ունեցողները կարող են որոշել իրենց ձեռագրի ինչ լամբի պատկանելը և միւս կողմից դրանով մի նոր փորձնական վերաստուգութեան կենթարկուի իմ առաջարկած դասաւորութիւնը:

Մ. Ա. Բ. Ա. Ն.

ՄԵՇ ԿՐԻՏԻԿՈՍԸ

III.

Այս է Տէնի աշխարհայեացքը և այս է տիեզերական երևոյթներէ հետազօտութեան մեթոդը որ նա գործադրուած է իւր ուսումնասիրութեան ենթակայ գիտութեանց բոլոր շրջաններում: Գոցա մէջ գլխաւոր տեղը բռնում են բացի փիլիսոփայութիւնից, հոգեբանութիւնը, գեղարուեստական ու գրական քննադատութիւնը և պատմութիւնը: Սկսելը հոգեբանութիւնից, որին նուիրուած է l'Intelligence երկհատոր շարագրութիւնը, Հոգեբանութիւնը մասնաւոր կարօտ էր նորոգութեան—գա հին գործի էր, առում է պրոֆ. Գէրիէն:—որ լարել էր գեոմէթրի (և էլ ձայն չէր հանում: Եթէ Հոգեբանութիւնը գիտութիւն է, յայտարարեց Տէն, նորա ասարկան այն պէտք է լինի որ գտնէ նոր Փակտեր, և եթէ նրան արհամարհում են, այդ նրանից է որ նա ոչինչ չի գտնում: Նախկին հոգեբանութիւնը հիմնուած էր ներքին կամ ինքնազննութեան վրայ: նրան նոր փակտեր գտնելու ընդունակ դարձնելու համար՝ Տէն հարկաւոր համարեց փոխարինել դիտողութեան գործին և կերպարանափոխել դիտողութեան ենթակայ ասարկան: Առաջին նպատակին նա հասաւ նորանով որ «անմիջական դիտողութիւնը» փոխարինեց այն հոգեբանական նշանների վերլուծութեամբ, որ սովորական է գործածելը մտապատկերների յայտնի խմբեր որոշելու համար: Պէտք է մի կողմ թողնել, առում էր նա, այնպիսի խօսքեր, որպիսի են դատողութիւն, բանականութիւն, կամք, անձնական կարողութիւն (pouvoir personnel) և մինչև իսկ ես բառը՝ այնպէս, ինչպէս մի կողմ թողնուեցան բառերս՝ կենսական ոյժ, ամօքիչ ոյժ (vis medicatrix), բուսական հոգի, գործ ոչ այլ ինչ են: Եթէ ոչ գրական փոխարեութիւններ, նոցա ամբողջ նշանակութիւնը այն բանի

մէջ է կայանում որ նորա ներկայացնում են որոշ յարմարութիւն իբրև այնպիսի ոճեր, որոնք կրճատում են և արտայայտում են համատարբը՝ ընդհանուր դրութիւնը նշանակելու համար:

Գիտական խնդիրն այն է, որ հոգեբանութեան մէջ բոլոր մութ, անորոշ, վերացական, բարդ և կասկածելի բառերը վերածուին Փակտերի, Փակտերի մասնիկների, Փակտերի յարաբերութեանց և զուգադրութեանց: «Այդ առաջին քայլն եղաւ, դուք ոչնչացրիք բնականական էութիւնները, այժմ սկսեցէք երկրորդը—բազմացրէք իրական Փակտերը: Դրա համար Տէնը հոգեբանութեան մէջ ներմուծեց փորձնական (էքսպերիմենտալ) հոգեբանութիւն նորա սահմանած անթիւ Փակտերով և որ մանաւանդ բնորոշ է, «փոխեց դիտողութեան ենթակայ ասարկան» այսինքն դիմեց այն բնագաւառին, որ առանձին յաջողութեամբ վերջին ժամանակներս մշակում են ֆրանսիացիք, նա դիմեց հոգեկան աշխարհում յայտնուող օխտարանական երևոյթների բնագաւառին, գիտակցութեան երկրաժանութեան և հոգեկան հիւանդութիւնից փոփոխուած գաղափարների և գզացումների զննութեան:

Նոր գիտութեան գործադրութիւնը մարդկային հոգու ուսումնասիրութեան նկատմամբ, Տէնի կարծիքով, պիտի առաջանէ մեծամեծ արդիւնքներ և այդ արդիւնքներին նա սպասում է խորին ակնածութեամբ: «Նա մտանում է վերջապէս այս գիտութիւնը,—բացականչում է նա,—և մտանում է մարդուն նա անցել է տեսնելի և շօշափելի աշխարհի սահմանից—աստղերից, քարերից, բոյսերից,—այն աշխարհից, որով նորան արհամարհարար սահմանափակում էին, նա ձեռն է մխում գէպի մարդու հոգին ճիշտ և սուր գործիքներով զինուած, գործիքներ, որոնց ճշգրութիւնը ապացուցուած և ստուգուած է երեքհարիւրամեայ փորձով: Արդիւնքը այն եղաւ, որին նա սպասում էր, լաւ ընտրուած, կարևոր, նշանաւոր, իմաստուն կերպով դասաւորուած և ամենաճիշդ կերպով նշանակուած մանր Փակտերի գիտը»:

Այդ Փակտերի բուն ոյժի առաջ չը դիմացաւ կենտրոնական գաղափարը, մարդկային եսը առաջ կէտ իբրև իւր մէջ կատարուող իրողութեանց մի շարք. «Il n'y a rien de réel dans le moi, sauf la file de ses événements». Այս է այն բանաձևը, որին հասաւ գիտական անալիզը: Բայց Տէնը սիրում է իւր գիտական բանաձևերը պատկերներով արտայայտել, Այն ժամանակ իրողութեանց շարքը դառնում է «լուսափայլ խուրձ— une gerbe lumineuse. «Ան լուսափայլ խուրձի հետ միասին, որ մենք ենք ներկայացնում, բարձր» ում են ուրիշ՝ նման երևոյթ-

1) Երևելի շտաբանդաջն փիլիսոփայ († 1796), որի վարդապետութիւնը յենում է հոգեբանական փորձի և առողջ մտքի վերայ: